

Precedents i motivació de la celebració de la processó cerverina de Corpus

Ramon Miró Baldrich

Historiador

Hi ha un tipus de precedent típic i repetitiu que, com és el cas de les llegendes de les marededéus trobades, divergeix poc d'una zona a una altra en els trets bàsics: és el del qüestionament del misteri de la transsubstanciació i la realització d'un prodigi que el prova.

El sant dubte d'Ivorra és, en el cas de Cervera, l'antecedent d'aquest tipus més proper que hi ha. Quatre autors destacats n'han parlat tot aportant dades i opinions: Camós (segle XVII), Costa i Bafarull (segle XVIII), Villanueva (segle XIX) i Serra i Vilaró (inici del segle XX).¹

La distància entre l'època en què es considera succeït el prodigi i els primers documents que en parlen és una seriosa dificultat per creure-ho. En canvi, el fet que es guardés part dels objectes provatoris del miracle a la Seu d'Urgell, a més dels que es guardaven a Ivorra, és un element a favor de la veracitat oficial de l'esdeveniment.

L'altre precedent a considerar és l'inici de la processó de Corpus a Vic, cap del bisbat a què pertanyia Cervera, el 1330.

Quant a la realització de la processó en poblacions importants de l'entorn, les més primerenques són la de Manresa (1322) i la de Lleida, ja en una data posterior (el 1340), tot i que en aquest últim cas la notícia que ofereix fa pensar en el fet de no ser una data d'inici de celebració.

I al costat dels precedents, cal que considerem una motivació més immediata: la presència reial a Cervera en aquella data de 1337.

El sant dubte d'Ivorra

Narcís Camós al capítol IX del llibre novè de la seva cèlebre obra *Jardín de María* parla de la imatge de Nostra Senyora d'Ivorra i, tot i desconèixer si es tracta d'una "marededéu trobada", diu que és cèlebre sobretot pel fet

1. Monografia que presentà pel vint-i-dosè congrés eucarístic internacional, a Manresa (vegeu SERRA, 1911). A les actes del congrés només hi apareix un extracte (ACTAS, 1912, vol. II, pàgs. 452-453), i, en canvi, hi és transcrita la comunicació de Miquel Montaner, capellà de Tarroja, que dóna una breu descripció d'aquests fets (Ibidem, pàg. 449). Hi són descrits una colla més de prodigis eucarístics succeïts a la península Ibèrica; ultra el de Daroca, hi ha també descrit el dels corporals incorruptes de Sant Joan de les Abadesses (1426).

miraculós que va ocórrer l'any 1022, en celebrar missa a la capella de la Verge el clergue Bernat Oliver, rector de les Ivorres. Després d'haver combregat el cos de Crist en les espècies de pa i al moment de combregar el "Sanguis", dubtà que realment es realitzés la transsubstanciació de les espècies i, tot i que intentà concloure la comunió per continuar la missa, començà a multiplicar-se quantitat de sang en el calze. En van beure ell i els dos escolans que l'ajudaven, però continuava sortint-ne i en caigué per terra. Al costat de l'església hi havia unes dones filant i el capellà els prengué estopa o cànem per assecar la sang que havia caigut a terra. En tenir notícia del prodigi succeït -comunicada per un àngel-, sant Ermengol, bisbe d'Urgell, present llavors a Guissona, anà a Ivorra i pogué convèncer-se'n; prengué el calze, els corporals i les estopes, i ho portà al papa Sergi IV, que quedà meravellat del prodigi i es reservà el calze i la meitat dels corporals i les estopes. Sant Ermengol tornà amb la meitat restant de corporals i estopes i les deixà a Ivorra. Precisa que les relíquies es conserven a l'església de Sant Cugat d'Ivorra i que el cinquè diumenge de Quaresma se celebra el prodigi; a més a més, la vigília de l'Assumpció de la Verge, es fa processó que trasllada les relíquies a l'església de la Verge d'Ivorra i l'endemà es torna a l'església parroquial².

Domènec Costa i Bafarull en parlà a les *Memorias de la ciudad de Solsona y su Iglesia*, obra escrita a finals del segle XVIII³. Explica la història al suplement, a l'apèndix de l'obra, document X ("Noticias de las Santas Reliquias vulgarmente llamadas Lo Sant Dupte de Ivorra", y demás que se veneran en la iglesia de San Cucufate, parroquial de dicha villa."). El relat dels fets és similar al que féu Camós, i per les referències que Costa i

2. Vegeu CAMÓS, 1657, pàgs. 383-385.

3. El manuscrit de l'obra, relligat en un sol volum, consta de tres toms: el primer és un catàleg dels prelats (preposits i abats) de Solsona, el segon conté l'episcopologi solsoní i el pla i descripció del bisbat de Solsona, i el tercer és un apèndix de documents inèdits que no dona tan sols els textos dels documents sinó que en fa, a més, la contextualització, la crítica historiogràfica, etc. El pare Jaume Villanueva al seu *Viage literario* confessa haver usat el manuscrit en redactar les seves cartes del viatge al bisbat de Solsona, però diu que l'obra fou escrita pel religiós llec valencià Fr. Miquel Llisterrí (mort el 1789), home que havia acompanyat el bisbe Lasala a Solsona, i que Costa i Bafarull només havia posat en net el manuscrit i hi havia afegit algunes coses. Torres Amat, en base a les afirmacions que li féu l'erudit historiador marquès de Capmany, assegurà que l'obra contenia més treball de Costa i Bafarull que de Llisterrí. Serra i Vilaró, en el pròleg a l'obra, editada el 1959, es refereix en l'opinió de Torres Amat i, a més a més, insisteix en el deute real de Villanueva respecte a aquesta obra, quan va escriure sobre el bisbat de Solsona. Vegeu SERRA-VILARÓ, J., "Presentación" a COSTA, 1959, vol. I, pàgs. VII-XIV, estudi datat a Solsona el setembre de 1957; esp. pàgs. XI-XII.

El valencià Villanueva i els catalans Torres Amat i Serra i Vilaró escombren cadascun cap a casa. L'advertència preliminar de l'obra, escrita per Costa i Bafarull, precisa que Llisterrí inicià els manuscrits; li dona el mèrit d'haver començat l'obra, però com a màxim Llisterrí degué aportar part dels materials que li serviren per redactar les dues primeres parts de l'obra (així s'explicaria que a l'hora de signar-les Costa i Bafarull digui "Dispuetas" o "Dispuesto por el Rdo. Don Domingo Costa y Bafarull"). En canvi, la tercera part era obra exclusiva de Costa i Bafarull segons consta en el títol ("Apéndice de documentos inéditos que comprueban los principales puntos en que se fundan las Memorias de Solsona y de su iglesia. Recopilados por el autor de dichas Memorias, D. Domingo Costa y Bafarull Pbro. y Cura Párroco de Castellnou de Seana."). Trobant-se el text sobre el sant dubte d'Ivorra en aquesta última part, podem concloure que fou obra exclusiva de Costa i Bafarull.

Bafarull dona a escriptures existents a l'arxiu parroquial d'Ivorra⁴, sabem que en elles hi ha diverses versions del relat.

Costa i Bafarull critica alguna afirmació de Camós (per exemple, l'afirmació que sant Ermengol, bisbe d'Urgell, abans de tenir notícia del succés va veure un àngel que la hi comunicà) i estableix amb precisió els fets posteriors, segons els documents:

"La escritura de nº 4 ya citada, por la qual consta este hecho con más extensión, sólo dice que el santo pasó a Ivorra, y habiendo examinado el caso por sí mismo y cerciorándose de su verdad dió cuenta exacta de todo al SSmo. Padre, Sergio IV, que entonces gobernaba la santa Iglesia. Que el papa dió comisión a Bernardo, obispo de Tolosa, legado de la Santa Sede en los reynos de la corona de Aragón, quien hizo reconocer y examinar el hecho, y hallada la verdad, ordenó que se fundase una Cofradía con invocación de Santa María de Ivorra, a la que dió san Ermengol sus Constituciones, que hoy existen, y de que presento copia al fin de esta noticia. Que el legado de mandato del mismo papa Sergio promulgó cierta indulgencia plenaria y remisión de todos los pecados con otras indulgencias y gracias a favor de sus cofrades; y también que entregó algunas reliquias, dádivas del mismo papa, por memoria de tan grande milagro, las quales, juntamente con las del suceso vulgarmente llamadas Sant Dupte (o Santa Duda), colocó en los altares de Santa María y de San Cucufate, con la Bula de Su Santidad, interviniendo en esto san Ermengol, según se colige de las escrituras citadas y demás del Archivo de Ivorra, hasta el nº 14." COSTA, 1959, vol. II, pàg. 709.

Tot seguit critica les afirmacions dels successos posteriors donades pel P. Camós, així com la data de 1022 com a any de realització del prodigi; amb una sèrie d'arguments històrics (Sergi IV fou papa entre l'agost de 1009 i el juliol de 1012, en què morí; sant Ermengol fou nomenat bisbe d'Urgell a finals de l'any 1010), proposa la data de 1011 com la més plausible.

A la primera meitat del segle XV va renéixer l'interès en el prodigi, hom revisà els documents provatoris i el bisbe d'Urgell, Francesc de Tovia, manà fer un reliquiari de plata pagat per col·lectes fetes a tot el bisbat. Ell mateix, el 1430, revisà relíquies i documents, donà fe de llur autenticitat i en féu publicar les indulgències concedides⁵. Són d'aquesta època o posteriors els documents conservats.

Costa i Bafarull comenta altres documents existents; es tracta de dues noves invencions de relíquies: la descoberta, el 1665, de relíquies del prodigi amagades en una pedra quadrada sota l'ara de l'altar, i la que succeí el 1780 amb motiu de la construcció de la nova església (com consta en l'escriptura de consagració i translació del Sant Sagrament i de les santes relíquies a la nova església d'Ivorra, l'u de juliol de 1782, pel bisbe de Solsona, Rafael Lasala)⁶.

4. Escripures número 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13 i 14, en la numeració que hi trobà.

5. COSTA, 1959, vol. II, pàgs. 712-713.

6. COSTA, 1959, vol. II, pàgs. 715-718.

Villanueva, a la carta LXX del seu *Viage literario a las iglesias de España*, en dóna els fets essencials i tot i no criticar el prodigi directament⁷, sí que posa en qüestió l'autenticitat de les còpies (fetes cap al segle XV o posteriorment) de documents del segle XI, especialment a causa dels anacronismes que contenen en la referència als personatges que hi haurien intervingut -n'assenyala els més evidents-⁸. Més cautament que Costa i Bafarull, però seguint de fet els seus raonaments, data el prodigi "hacia el año 1010."⁹

Repassa els documents directes del segle XV, en què el bisbe d'Urgell, Francesc de Tovia, aprova la confraria i les indulgències -que en teoria ja tenien concedides de segles anteriors-, documents "ciertos y originales que suponen entonces viva la tradicion."¹⁰ I descriu un retaule existent en un altar lateral de l'església de Santa María, a les Ivorres, pintat sobre fusta al segle XV :

"En uno de sus altares laterales se ve el retablo de madera que debió ser el mayor en el siglo XV, que es cuando se pintó. En uno de sus cuadros está representado el lance de mostrar el sacerdote vestido con planeta cerrada los corporales ensangrentados al obispo S. Ermengol." VILLANUEVA, 1821, vol. IX, pàgs. 37-38.

Serra i Vilaró refà també la història en base als documents conservats d'Ivorra; surt en defensa de l'afirmació d'autenticitat de la butlla papal donada per Costa i criticada per Villanueva, alhora que addueix la hipòtesi que el miracle hagués passat durant la primera dècada del segle XI, quan sant Ermengol era bisbe auxiliar del seu oncle Salla.¹¹ També transcriu un altre document del vicari general de Vic, Pere de Tresserres, datat el 1436, que concedia indulgències i permetia recaptar almoines al seu bisbat (i, per tant, a Cervera entre altres poblacions) per a la construcció de l'església d'Ivorra.¹²

De les diferents notícies i crítiques resta indubtable el fet que durant la primera meitat del segle XV es consolida la tradició viva del prodigi i es dóna nou testimoni de l'autenticitat de les relíquies; alhora, la recaptació per les diòcesis d'Urgell i de Vic havia de difondre àmpliament el prodigi als entorns. I Cervera era prou propera com per considerar-ne efectiva una certa

7. Diu : "El caso se reduce á que celebrando el santo sacrificio en la iglesia de Santa María su párroco llamado Bernardo Oliver, dudó despues de la consagracion si habia faltado en algo, y si realmente estaba en el caliz la sangre de Cristo; y que en el momento comenzó esta á crecer dentro de él, y á rebosar y derramarse sobre los corporales y ara y suelo, de modo que se pudieron empapar de ella muchas estopas y lienzo. Esta es la substancia del hecho que yo no contradigo, antes venero su tradicion, la cual á principios del siglo XV en documentos originales ya se llama antigua." VILLANUEVA, 1821 (vol. IX), pàgs. 32-33.

8. Després d'observar les incongruències acaba dient : "En resolución, quanto se cuenta sobre esto anterior al siglo XV, todo es dudoso y lleno de nulidades." VILLANUEVA, 1821 (vol. IX), pàg. 36.

9. VILLANUEVA, 1821 (vol. IX), pàg. 32.

10. VILLANUEVA, 1821 (vol. IX), pàg. 36.

11. SERRA, 1911, pàg. 15.

12. SERRA, 1911, pàgs. 41-43, en nota.

Influència.¹³

D'altres prodigis similars foren el de Llutxent -corporals de Daroca- (entre 1240 i 1248) i el de Bolsena (1263). Ambdós són adduïts per Costa i Bafarull en relació amb el sant dubte d'Ivorra. El primer se situa en la guerra contra els moros :

"después de haber celebrado un sacerdote, y consagrado formas para comulgar algunos capitanes que deseaban fortalecerse con el divino pan antes de la batalla a los moros en el reyno de Valencia, no habiéndolas podido sumir porque vinieron los moros anticipadamente y se dió la batalla que ganaron completa los cristianos, se hallaron dichas formas pegadas a los corporales y de color de sangre, cuyos corporales se conservan aún en Daroca, ciudad del reyno de Aragón." COSTA, 1959, vol. II, pàg. 712.

El segon, ocorregut a Bolsena, prop d'Orvieto, és més semblant encara al d'Ivorra. En aquest cas un sacerdot dubtà del misteri de la transsubstanciació mentre consagrava i va comprovar que la santa hostia sagnava en abundància i es vessava sang sobre els corporals i sobre l'altar.

De tots tres, el sant dubte d'Ivorra és el prodigi més simple, ja que es tracta d'un cas de "renovació o multiplicació", tipus de prodigi que Villanueva estava inclinat a creure com a més verídica.¹⁴ Tot i així, no hi ha cap seguretat respecte a l'existència de documents autèntics que parlin dels fets abans del segle XV.

El prodigi de Bolsena fou ja d'antic un dels fets adduïts a l'hora de considerar les raons que impulsaren el papa Urbà IV a instituir la festa del Corpus el 1264, just l'any següent de succeir.

També hi ha hagut una tradició més local, a l'àmbit valencià, que ha volgut veure en el prodigi de Llutxent un motiu de la decisió papal de celebrar el Corpus, tradició que trobem en textos referents al Corpus valencià en els segles XVII i XVIII.¹⁵

13. En el viatge de Jaume Villanueva, Ivorra fou la població visitada després de Cervera i, en la lletra enviada al seu germà, situa la població en referència a aquesta : "Mi querido hermano : A cuatro horas de Cervera hacia el norte se halla un lugar llamado Iborra, á donde me llevó la curiosidad de ver los documentos coetáneos, segun me dijeron, de un portento acaecido á principios del siglo XI, en el pontificado del papa Sergio IV, hacia el año 1010." VILLANUEVA, 1821 (vol. IX), pàg. 32.

Sembla que el clergat cerquerí degué interessar-lo en aquesta història.

14. En parla a la lletra XIII, sobre el miracle de sant Cristòfor a València, en què explica com l'any 1391, després d'un pogrom contra els jueus, aquests acudiren a batejar-se en gran nombre a les esglésies i es multiplicà l'oli de les crismeres de manera que pogueren ser batejats tots (VILLANUEVA 1804 (vol. II), pàgs. 22-39). Diu sobre la miraculosa renovació : "Entiendo que esta multiplicación (de que hay innumerables exemplos en la Escritura é historia eclesiástica) pudo hacerse, como de otros casos semejantes juzga santo Tomas, no criando Dios nueva materia, sino convirtiendo una materia en otra, á la manera que dice san Agustin haber alimentado Christo con cinco panes á cinco mil hombres, del modo que con pocos granos produce muchas mieses, lo qual hace, no criando nueva materia, sino disponiendo el xugo de la tierra y las demas substancias que concurren á la formacion del grano para que pueda servir de alimento. (...) En la prueba de este milagro hallo las condiciones prudentes que ahora exige la silla apostólica (...) A Dios le es fácil suplir milagrosamente por sí mismo con su bendicion todo lo que necesita una materia para servir á los ministerios eclesiásticos." VILLANUEVA, 1804 (vol. II), pàgs. 30-31.

15. Antoni Ariño comenta que l'origen escrit d'aquesta creença potser fou el *Discurso sobre los fines de la octava del Corpus* (1656) de Don Joseph Aragonés, i després s'anà repetint fins que a inicis del XIX

Ni per a Vic (inici de la processó de Corpus el 1330) ni per a Cervera (primera notícia de la processó de Corpus el 1337) hem trobat l'ús del prodigi d'Ivorra com a tradició local explicativa o justificativa, tot i que sembla ben probable que durant el segle XIV la tradició oral dels fets fos ben viva (cosa que explicaria la revisió bisbal feta al segle XV, a instàncies del comte de Cardona, Joan Ramon Folch, i del rector d'Ivorra, Arnau de Salavert).¹⁶

La celebració a l'església de Vic

En base a les interpretacions donades a la visió eucarística que tingué la beata Juliana, la festa de Corpus fou celebrada primer a nivell local per Robert de Totote, bisbe de Lieja. El papa Urbà IV publicà, el 1264, la butlla *Transiturus de hoc mundo*, on declarava aquesta festa com a pròpia de tota l'Església. Climent V promulgà de nou la butlla el 1311, al concili de Viena del Delfinat, i Joan XXII la inclogué a les *Clementines*, publicades el 1317, alhora que instituí la vuitada i la processó.

Un cop declarada la festa pel papat, s'introdueix la celebració, i la processó com a acte principal, a les terres catalanes de forma simultània, el 1320, a Barcelona, Girona i Valls.

A Vic el bisbe instituí la festa de Corpus el 1318 (RIPOLL, 1824, pàg. 4), però abans que fos instituïda la processó, aquesta ja s'havia iniciat en alguna població important del bisbat, com és el cas de Manresa, on sabem que se celebrà la processó el 1322 (SARRET, 1924, pàg. 299).

El fet que, l'any 1330, el bisbe Galceran de Çacosta instituís la processó a Vic havia de reforçar el model de celebració amb oficis i processó a la resta del bisbat,¹⁷ però la processó de Corpus és una processó marcadament urbana i la seva expansió serà lenta i difícil durant el segle XIV.

Per a Cervera la celebració de la processó a Vic havia de conformar el model a imitar, però no sembla que aquest estímul hagués estat suficient perquè s'iniciés la processó, almenys si hem de considerar que la primera processó cerverina de Corpus fou la de l'any 1337 (any de la primera notícia conservada).

s'abandonà : "L'informe que la Ciutat enviava al Rei en 1677 afirmava que havien estat els prodigis de Llutzent i Viterbo els que "dieron motivo a la Santidad de Urbano IV para su institución". En el segle XVIII, tant Carlos Ros com Mariano Ortiz repetiran la mateixa opinió. I així la sosté també la *Nueva Relación* de 1786.

Fou creença generalitzada durant els segles XVII i XVIII, doncs, que els suposats fets locals miraculosos havien tingut una influència decisiva en l'ànim del Papa per a la proclamació de la festa de l'Església Universal. Des de començaments del XIX es produeix un canvi decisiu en les explicacions, que abandonen definitivament la teoria localista." ARINO, 1988, pàgs. 367-368.

16. La diferència de bisbat (Cervera, bisbat de Vic / Ivorra, bisbat d'Urgell) i la diferència d'estat (Cervera, vila reial / Ivorra, població baronial), potser explicarien el distanciament cerverí en aquest cas; quant a la segona raó, cal considerar que l'enfrontament del Consell cerverí amb els barons i senyors feudals de l'entorn -en què cal incloure els Cardona al capdavant- continua en els segles XIV i XV.

17. Vegeu RIPOLL, 1824, pàg. 1.

La presència reial a la vila

L'any 1337 passà per la vila el rei Pere III, venint d'Igualada, a la primavera. No consta, però, que fos rebut amb pal·li.

Hi va romandre més temps l'infant Jaume, llavors procurador general de Catalunya. A instàncies del Consell cerverí, actuà en el conflicte que enfrontava la vila amb Pallerols pels drets de l'aigua, i donà sentència favorable a Cervera.¹⁸

Al mateix llibre de clavaria on trobem notícia de les despeses per la vinguda del rei i per l'estada de l'infant Jaume, hi ha dues dades sobre la processó de Corpus, una del pagament per la crida i una altra per l'ajut a Guillemó Solsona, prevere, que amb altres es vestiren de jueus a la processó, "e açò fem per rahó com lo senyor infant anave a la dita professó".¹⁹

La presència de l'infant a la vila no només podia haver ocasionat el fet que s'iniciés la processó de Corpus, sinó que a més justificava aquesta despesa suplementària del Consell per més lluïment de la processó. L'infant devia estar acostumat a participar a la processó en altres poblacions més importants on es trobés altres anys en aquella data, i, possiblement, la seva presència a Cervera o potser fins i tot alguna insinuació seva o dels seus servidors podia haver animat el Consell i la comunitat de preveres a celebrar la processó.

Dels tres elements considerats és el més immediat a la primera notícia conservada i, per tant, aquell que d'una manera més directa podem considerar com a decisiu en l'inici de la processó de Corpus a Cervera. A més a més, de les dues dades que hem trobat sobre l'inici de la processó, la crida i l'ajut per les disfresses de jueus, ja hem comentat que la segona porta l'afegit explícit que el prevere Guillemó Solsona i els seus companys es vestiren de jueus per a la processó perquè en ella hi assistia l'infant Jaume.

Així, doncs, els dos primers elements podem considerar-los a nivell de precedents i el tercer, en canvi, com a fet motivador directe de la introducció de la processó (almenys mentre no trobem una dada anterior de realització d'aquesta a Cervera) i d'augment del fast amb aquesta figuració de jueus (una mena d'entremès simple o entremès a peu).

18. TURULL, 1990, pàg. 408.

19. AHCC, FM, *Llibre de clavaria*, 1337, f. 21 r.

Documents

1.

Cervera

Dada de pagament de mig sou a don Bertó Lillet per haver fet una crida per la vila que tothom embellís carrers i façanes per honrar la festa de Corpus.

Arxiu Històric Comarcal de Cervera, Fons Municipal, *Llibre de clavaria*, 1337, f. 34 v.

Item donam a don Berthó Liyllet per una crida que féu per la vila que tot hom e tota fembra fesen beles les careres davant lurs entuxans per honrament de la festa del Corpus Christi

vi d[iners]

2.

Cervera

Dada de pagament de cinc sous a Guillemó Solsona, prevere, perquè amb altres es vestiren de jueus el dia de Corpus, per raó que l'infant [Jaume] anava a la processó.

AHCC, FM, *Llibre de clavaria*, 1337, f. 35 r.

Item donam a.n Go. Solsona, prevere, per tal com se vestí lo dia del Corpus Christi a juheu ab d'altres que s'i vestiren axí matex, e per tal com agueren a fer alcuna mesió. E açò fem per rahó com lo senyor infant anave a la dita professó

v s[ous]

Bibliografia

- ACTAS, 1912: D. A., *Actas del XXII Congreso Eucarístico Internacional* (celebrado en la villa y corte de Madrid desde el 23 de junio al 1º de julio de 1911, bajo el patronato de la Real Familia Española y la presidencia del Exmo. Señor Fr. Gregorio Mª Cardenal Aguirre, arzobispo de Toledo, legado de Su Santidad el Papa Pío X, felizmente reinante). Imp. del Asilo de Huérfanos del S. C. de Jesús, Madrid, 1912. 2 toms.
- ARIÑO, 1988: ARIÑO, Antoni, *Festes, rituals i creences*. Ed. Alfons el Magnànim (Temes d'Etnografia Valenciana, IV), València, 1988.
- CAMÓS, 1657: CAMÓS, Narciso, *Jardín de María* (plantado en el Principado de Cataluña). Jaime Plantada, Barcelona, 1657.
- COSTA, 1959: COSTA I BAFARULL, Domènec, prevere, *Memorias de la ciudad de Solsona y su iglesia*. Ed. Balmes (Biblioteca Històrica de la Bibl. Balmes, sèrie II, vol. XXII), vol. II, Barcelona, 1959.
- RIPOLL, 1824: R[IPOLL] V[ILAMAJOR], J[oaquim], *Origen y solemnidad de la procesion del Santísimo Sacramento, ó del Corpus en la santa Iglesia catedral de Vich, demostrados con documentos autenticos por D. J. R. V.* (peu final:) *Vich: Por Ignacio Valls Plaza mayor, año 1824*.
- SARRET, 1924: SARRET I ARBOS, Joaquim, *Història religiosa de Manresa* (Esglésies i convents) Impr. i Enquadernació de Sant Josep, Manresa, 1924.
- SERRA, 1911: SERRA I VILARÓ, Joan, *Sant Dubte de Ivorra. Estudio histórico crítico sobre este prodigio* (presentado al XII Congreso Eucarístico Internacional). Ed. Lluís Amigó i Ferrer, Solsona, 1911.
- TURULL, 1990: TURULL RUBINAT, Max, *La Configuració Jurídica del Municipi Baix-Medieval. Règim Municipal i Fiscalitat a Cervera entre 1182-1430*. Fundació Noguera, B., 1990 [Imprès per Virgili & Pagès, SA, Lleida].
- VILLANUEVA, 1804: VILLANUEVA, Jaime, *Viage literario a las iglesias de España*. Vol. II (viage a la iglesia de Valencia) i Vol. III (viage a la iglesia de Segorbe), Madrid, 1804.
- VILLANUEVA, 1821: ..., *Viage literario a las iglesias de España*. Vol. VIII (Viage a Vic y Solsona). València, 1821.

